

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը դարձավ հայ ժողովրդի պատմության ամենահակասական էջերից մեկը: Կոչված լինելով իրագործելու վերջինիս ամենաբաղձալի երազանքները՝ այն իրականում մարդկային, նյութական ու տարածքային անդառնալի կորուստներ պատճառեց հայությանը. թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց 1.5 միլիոն մարդ, մի ողջ ժողովուրդ հայրենագրվեց: Փրկվածների մի մասը Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում ձևավորեց հայկական սփյուռքը, եւ 300000 մարդ անցավ Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններ:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմությունը հայ պատմագիտության թերևս ամենաուսումնասիրված ոլորտներից մեկն է: Անցած հարյուրամյակի ընթացքում Մայր հայրենիքում և սփյուռքում հրատարակվել են հարյուրավոր հուշագրություններ և գիտական մենագրություններ: Հրապարակի վրա առկա է փաստավավերագրական բնույթի հսկայածավալ տպագիր նյութ: Այդուհանդերձ որոշ հիմնահարցեր, ինչպես, օրինակ, Երևանի նահանգի տարբեր գավառներում հաստատված փախստական-գաղթականների թիվը, Էթնոկոնֆեպիտեալ կազմը, ըստ բնակչության նոր վայրերի նորեկների տեղաբաշխումը, կամ թե տեղի բնակչության վիճակագրական պատկերի վրա ներգաղթի թողած ազդեցությունը, կարոտ են առավել հիմնավոր ուսումնասիրության¹:

Այս հարցում մեծ դերակատարություն կարող են ունենալ պարբերական մամուլը և հատկապես թերթերը: «Գաւառի ձայն»-ը, «Աշխատանք»-ը, «Հորիզոն»-ը, «Համբարաբեր»-ը կամ «Մշակ»-ը, ի տարբերություն արխիվային չոր փաստական նյութի, իրենց պաշտոնական տեղեկատվությամբ ու անհամեմատ կենդանի թղթակցություններով ուղղակի վերածվում են ժամանակի պատմաբաղադրական անցուղաբարձ լուսաբանող գրավոր սկզբնաղբյուրների՝ ուսումնասիրողին ընձեռելով համեմատություններ ու վերլուծություններ կատարելու լայն հնարավորություն:

Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում սկսվեցին 1914թ. նոյեմբերի 2-ին: Հաշված օրերի ընթացքում ռուսական զորքերը գրավեցին Խոյը, Թավրիզը, Ջևիկը, Ղարաքիլիսան, Խորասանը, Բայազետը, Դիաղին, Ալաշկերտը,

¹ Անցած հարյուրամյակի ընթացքում նույնիսկ փորձ չի արվել հստակ տարբերակել գաղթականությունն ըստ կատեգորիաների արևմտահայ, արևելահայ և պարսկահայ, կամ թե՛ փախստականներ ու գաղթականներ: Միևնույն 1914-1915թթ. մենք գործ ունենք միանգամից երեք կատեգորիաների հետ, 1916-1917թթ.՝ միայն պարսկահայերի և արևմտահայերի հետ, իսկ 1918թ.՝ գերազանցապես արևելահայերի հետ:

սակայն նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին երկու անգամ նահանջեցին, ինչը մեծ խուճապ առաջացրեց տեղի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում՝ ստիպելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց շարժվել դեպի Արևելյան Հայաստան: Առաջինը գաղթի ճամփան բռնեցին պարսկահայերը՝ նոյեմբերի կեսերին, ապա՝ սահմանամերձ շրջանների (Կարս, Մարիդամիշ, Օլթի, Արդահան) ռուսահայատակ քրիստոնյաները, իսկ այնուհետև՝ արևմտահայերը:

Այս կապակցությամբ Ալեքսանդրապոլում հրապարակվող «Գաւառի ձայն»-ը գրում է. «Ռուս-թուրքական պատերազմը իւր առկալի հետևանքներով արդէն բացել է հայ ազգի մահացու վերքերից մեկը՝ գաղթականութիւնը: Սարսափահար հայ ժողովուրդը ստիպված է այս ցուրտ եղանակին թողնել դառն ապրուստի միջոցները և աշխատում է որոնել մի անկյուն, իր ընտանիքն ազատելու սրից ու մահից»²:

Պատերազմի արհավիրքներից մագապուծ գաղթականներին ընդունելու, տեղավորելու, սնունդով ու հագուստով ապահովելու նպատակով Գևորգ Ե կաթողիկոսի կարգադրությամբ Անդրկովկասի հայաշատ գավառներում ու բնակավայրերում ստեղծվեցին «Շղթայրական օգնության» կոմիտեներ: 1914թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրապոլի թեմակալ առաջնորդ Արտակ վարդապետի գլխավորությամբ կոմիտե ստեղծվեց նաև այստեղ³: Նոյեմբերի 2-ից իր աշխատանքներն սկսեց նաև «Ազգային կենտրոնական հանձնաժողովը»⁴, որի ծավալելիք գործունեության մասին «Գաւառի ձայն»-ի Քաղաքացի ստորագրությամբ թղթակիցը գրում է. «Աղեքսանդրապոլի հայ ժողովուրդը, որը իւր չքատր դուրթեան մեջ էլ միշտ ջերմ կարեկից է եղել հայ ժողովրդի ցաւերին, այս անգամ էլ, անշուշտ, անտարբեր չէ մնալու...: Քաղաքիս հայ հասարակութիւնը արդէն կազմել է մի պաշտոնական բիւրօ, որը... պարտաւոր է օգնել վիրաւոր և հիւանդ զինուորներին, հայ կամաւորներին և խնամել հայ գաղթականներին»⁵: Եվ իրոք, հաշված օրերի ընթացքում հանձնաժողովը միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում 100-250 հոգանոց 18 հանրակացարան կահավորեց փախստական-գաղթականների առաջին խմբերն ընդունելու համար: Ի դեպ, նորեկները տեղաբաշխվելու էին գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք տարբերակով և առայժմ՝ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ու Արևելյան Շիրակի գյուղերում⁶:

Հետագայում, գաղթականների թվի աճին զուգահեռ, երևան եկան նաև հասարակական այլ կազմակերպություններ, որոնց ունեցած ներդրումը գաղթական-

² Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 109, 23 նոյեմբերի, էջ 3:

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թթ. 23-24:

⁴ Նույն տեղում, գործ 1242, թ. 1-3:

⁵ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 109, 23 նոյեմբերի, էջ 3:

⁶ Գաղթականության զանգվածային ներհոսքը Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի գավառակ սկսվեց միայն ռուսական զորքերի երրորդ նահանջից հետո՝ 1915թ. հուլիսին (մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Ա., Արևմտահայ գաղթականությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1918թթ., «Առաջին աշխարհամարտը և հայ ժողովուրդը. պատմություն և արդիական խնդիրներ», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2015):

ների համար հիվանդանոցներ, դպրոցներ ու որբանոցներ բացելու ուղղությամբ մեծապես լուսաբանվել է արևելահայ մամուլի էջերում:

Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված փախստական-գաղթականների թրվաքանակի մասին առաջին վիճակագրական տեղեկությունները արևելահայ մամուլում հայտնվեցին 1914թ. դեկտեմբերին և վերաբերում էին ռուսապետական հույներին: Նկարագրելով իրադրությունը ռազմաճակատում և ռուսական զորքերի 1914թ. դեկտեմբերյան նահանջի արդյունքում սահմանամերձ գոտու քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում առաջացած խուճապը՝ «Մշակ»-ի թղթակից Ադելբերգը գրում է. «Երբ թուրքերը մտան Սոդակուի անտառը, նրանք հարձակվեցին մոտակա յոյս գիւղերի վրա: Այդ գիւղերից շատերը յանկարծակի եկան և իսպառ կործանվեցին, ոմանք կիսով չափ, իսկ շատերը փախան դեպի Կարս և Արևելյան Շիրակ: Նույն կերպ Ալեքսանդրապոլի գաւառում հաստատուցին նաև Արդահան-Գեօլայից գաղթած յոյները»⁷: Հստ հռչակածագրի՝ նշված ժամանակահատվածում միայն Արդահանի գավառից Ալեքսանդրապոլի գավառ էին տեղափոխվել 1030 հույներ, որոնցից 186-ը հաստատվել էին գավառակենտրոնում, իսկ 48-ը՝ Մեծ Ղարաքիլիսայում: Եվս 500 ընտանիք (մոտ 2500 մարդ) հույներ Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի գավառակ էին տեղափոխվել Սարիղամիշի գավառից: «Սրանցից մոտաւորապէս 200 տունը,-գրում է Ադելբերգը,-ապաստանել էր Բայիկըմուր հայախառն յոյս գիւղում, ուր յոյների հետ հայերը հաւասարապէս հիւրընկալել և խնամում էին նրանց»⁸: Մինչև 1914թ. դեկտեմբերի վերջ 4000 հույներ էլ Արևելյան Շիրակ տեղափոխվեցին Օլթիի շրջանի գյուղերից: Սրանցից 234-ը «Մշակ»-ին թղթակցած Ատրպետի հավաստմամբ հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլում⁹:

Այն հարցին, թե ինչու «Եղբայրական օգնության», «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Հնկերության» կամ հասարակական այլ կազմակերպությունների Ալեքսանդրապոլի կոմիտեների ծավալած բուռն գործունեության պայմաններում (գաղթականների ընդունում, ցուցակագրում, տեղավորում, վիճակագրական տվյալների հրապարակում, սնուցում ու ապրուստի տարրական միջոցներով ապահովում) նույն ժամանակահատվածում այստեղ հայ և ասորի գաղթականների հաստատվելու փաստին մամուլը չի անդրադարձել, մեզ պատասխան գտնել չիաջողվեց: Մինչդեռ Հայաստանի ազգային արխիվի թիվ 50՝ «Երևանի հայոց հոգևոր թեմական կառավարչությանը կից Եղբայրական օգնության կոմիտե» ֆոնդում պահվող փաստաթղթերի համաձայն՝ առաջին 868 հայերը գավառ էին հասել դեռևս 1914թ. նոյեմբերի կեսերին՝ հույներից մեկ ամիս առաջ, Պարսկաստանից (281 մարդ¹⁰) և Կարսից (587 մարդ¹¹): Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում նս 792

⁷ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 4, 9 յունւարի, էջ 3:

⁸ Նույնը:

⁹ Նույն տեղում, N 54, 13 մարտի, էջ 2:

¹⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 12, 13, գործ 21, թթ. 141-165:

¹¹ Նույն տեղում, թթ. 151-158:

փախստականներ եկել էին Կաղզվանից և Կարսի խոշոցելոյի ու Կալկոս գյուղերից¹², իսկ 603-ն էլ՝ Սարիղամիշից¹³:

Ասորիներն անհամեմատ ավելի փաթրաթիվ էին: «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեի հաշվումներով՝ մինչև 1914թ. դեկտեմբեր Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվել էր 64 ասորի. մի մասը Սալմաստի գավառի խոսրովա, Փաթավուր և Ռիլա, մյուս մասը՝ Վանի նահանգի Բաշկալէի գավառի Արջ և Սաբա գյուղերից¹⁴: Դեկտեմբերին Արդահանի գավառից Արևելյան Շիրակի և Զավախքի գյուղեր էին տեղափոխվել ևս 360 ասորիներ¹⁵:

Ռազմական գործողությունների առաջին երկու ամիսների ընթացքում Երևանի նահանգի տարբեր գավառներ անցած փախստական-գաղթականների թվաքանակի և էթնոկոնֆեսիոնալ կազմի մասին առաջին ամփոփ տեղեկությունները մամուլի էջերում հայտնվեցին միայն 1915թ. հունվարի սկզբներին: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի ազգային կենտրոնական հանձնաժողովի գաղթականական բաժնի՝ «Գաւառի ձայն» թերթի 1915թ. անդրանիկ համարում հրապարակած «Համառօտ տեղեկագրի»¹⁶ Թուրքիայից, Պարսկաստանից, ինչպես նաև Սարիղամիշի, Արդահանի, Օլթիի և Արդվիկի շրջաններից մինչև Օննոյան տոները միայն Ալեքսանդրապոլ էր անցել 3250 փախստական-գաղթական (2310 հայ, 900 հույն, 20 ասորի և 20 ռուս): Սրանցից 400-ն անմիջապես տեղավորվել էր քաղաքամերձ գյուղերում¹⁶: Օննոյան տոներից հետո գավառ էին հասել ևս 1200 փախստական-գաղթականներ: Սրանցից 400-ը, ըստ տեղեկագրի, Երևանից եկած պարսկահայեր էին, իսկ 800-ը՝ Օլթիից և Կարսի Թախտա գյուղից մագապուրծ եղած, կիսամերկ ու ռտաբոբիկ փախստականներ, որոնք, ըստ «Մշակ»-ի թղթակցի, հաստատվել էին Արևելյան Շիրակի գյուղերում¹⁷:

Մարտի առաջին տասնօրյակում մամուլում հայտնվեցին գաղթականների թվաքանակի մասին նոր ամփոփ տեղեկություններ:

«Եղբայրական օգնության» Էջմիածնի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Իգդիրի, Հին Նախիջևանի կոմիտեների, Թիֆլիսի «Հայկական Կենտրոնական Կոմիտեի», «Օխական Միության», «Հայ Նպաստամատույց Ընկերության», Բաքվի «Հայկական Բյուրոյի», ինչպես նաև գաղթականների ընդունմամբ ու խնամքով զբաղվող այլ հասարակական կազմակերպությունների քառամսյա գործունեությունն ու գաղթականների շրջանում անցկացված մեկօրյա ցուցակագրման արդյունքներն ամփոփելու համար 1915թ. մարտի 1-ին իր աշխատանքներն սկսեց Էջմիածնի համագումարը: Արևելահայ մամուլն իր էջերում չայնորեն լուսաբանել է համագումարի աշխատանքերը, ներկայացրել ձեռքբերումները, մատնանշել բացթողումներն ու թերացումները:

¹² ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 149-252:

¹³ Նույն տեղում, թթ. 164-165:

¹⁴ Նույն տեղում, գործ 21, թթ. 251-258:

¹⁵ Նույն տեղում, թթ. 267-280:

¹⁶ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 1, 11 յունվարի, էջ 3:

¹⁷ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 9, 16 յունվարի, էջ 3-4:

Այսպես, մարտի 10-ի իր համարում «Մշակ»-ը հրապարակեց «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի գեկույցը: «Ալեքսանդրոպոլի Յանձնաժողովի կողմից գեկուցանող պ. Թաբախչեանը յայտնեց, զորում է «Մշակ»-ի «Հ.Ա.» ստորագրությամբ թղթակիցը, որ գաւառում գաղթականների թիւը, չը հաշւած Ղարաքիլիսէն, 6500 է: Ըստ հռովմածագրի՝ կոմիտեն հաշվել էր, որ յուրաքանչյուր գաղթական ընտանիքի իր բնակության նախկին վայրը վերադարձելու և նրա կորցրած տնտեսությունը վերականգնելու համար պահանջվում է 500 ռուբլի¹⁸:

Իրականում, Էջմիածնի համագումարն ամփոփել էր մեկամսյա վաղեմության վիճակագրական տվյալներ, իսկ մամուլում գոնե Ալեքսանդրապոլի գավառի համար հրապարակվել էին, մեղմ ասած, թերի տվյալներ: Տուցակագրումն անցկացվել էր Երևանի Վիճակագրական հանձնախմբի կողմից 1915թ. հունվարի 30-ին՝ Երևանի նահանգի յոթ գավառներում, Կարսի մարզի չորս շրջաններում և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառում¹⁹ ու նպատակ ուներ սպառնալի տեղեկություններ հավաքելու ռազմական գործողությունների առաջին եռամսյակում նշված շրջաններ գաղթածների թվաքանակի մասին:

Ալեքսանդրապոլի գավառում գաղթականության ցուցակագրումն անցկացրած «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեն²⁰ արձանագրել էր հետևյալ ցուցանիշները. ոչ լրիվ երեք ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառի 63 գյուղերում հաստատվել էր 6909 մարդ, որից 4468-ը հայեր էին, 2270-ը՝ հույներ, 109-ը՝ ասորիներ, իսկ մնացած 62-ը՝ ռուսներ, վրացիներ, լեհեր, հրեաներ ու օսեր: Նույն ցուցակագրման համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում փախստական-գաղթականների թիվը կազմում էր 3652 մարդ, իսկ գավառի 63 գյուղերում՝ 3257 մարդ²¹:

Հաջորդ ամիսների ընթացքում նորեկների թիվը գավառում անշեղորեն աճեց և 1915թ. ապրիլի վերջերին հասավ 8000-ի (այդ թվում՝ 6000 հայ, 1400 հույն, 570 ասորի և 30 ռուս): «Մշակ»-ին թղթակցած Գեորգ ք. Մկրտումյանի հաշվումներով ապրիլի 24-ի դրությամբ սրանցից 3300-ը տեղավորվել էր Ալեքսանդրապոլի 15 հանրակացարաններում և 200 մասնավոր տներում, իսկ 4700-ը՝ Արևելյան Շիրակի 80 գյուղերում²²:

1915թ. հուլիսը նշանավորվեց գաղթականության նոր ալիքով: Թավրիզը, Ուրմիան, Ալաշկերտը, Բաշկալեն, Մանազկերտը, Շատախը, Արճեշն ու Վանը գրաված ռուսական զորքերը հուլիսի կեսերին երկու շաբաթով նորից նահան-

¹⁸ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 51, 10 մարտի, էջ 2-3:

¹⁹ Փախստական-գաղթականների մեկօրյա ցուցակագրումը միակ հնարավոր միջոցն էր անընդհատ շարժման մեջ գտնվող բազմահազարանոց այս զանգվածի վերաբերյալ փոքրիշատե ստույգ վիճակագրական տվյալներ հավաքելու:

²⁰ Մանրամասն տե՛ս Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական կյութերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Փաստաթղթերի և կյութերի ժողովածու աշխատասիրությամբ Ա. Հայրապետյանի, Եր., 2011, էջ 232-235:

²¹ Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией (армян, айсоров, греков и пр.) 1914-1915гг., Перепись произведена 30-го января 1915г., Эривань, 1915, стр. 26-31.

²² Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 100, 13 մայիսի, էջ 3:

զեցին: Թվով երրորդ անբացատրելի նահանջը նոր խուճապ առաջացրեց տեղի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում՝ առիթ տալով անկազմակերպ ու քառասային գաղթի: Արևմտահայության այս տեղաշարժը հնարավորինս մանրամասն ներկայացվել է Բ. Իշխանյանի կողմից «Մշակ»-ում հրապարակված «Աղէտի և տառապանքի աշխարհից» խորագրով հոդվածաշարում: Հստ հեղինակի՝ Վանից, Մանգլեկերտից, Մուշից և Բուլանըղից միայն Ալեքսանդրապոլի գավառ հուլիսի 26-ից օգոստոսի վերջն ընկած ժամանակահատվածում գաղթել էր 20000 մարդ²³, որից 5653-ն այստեղ հաստատվել էր հուլիսի վերջին հեգորյակում (1688-ը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, 993-ը Արևելյան Շիրակում, իսկ 2972-ն էլ՝ Փամբակում)²⁴:

Ռուսական զորքերի հուլիսյան նահանջի վերջնական արդյունքներն ամփոփվել են Ալ. Խատիսյանի կողմից Համառուսաստանյան քաղաքների միության (Քաղաքների միություն) կովկասյան բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրում, համաձայն որի՝ 1915թ. օգոստոսի վերջին գավառում գաղթականների թիվը կազմել է 31000 մարդ (7000-ը՝ գավառակենտրոնում, իսկ 24000-ը՝ գյուղերում)²⁵:

Ի դեպ, 1915թ. հուլիսից գաղթականության առաջին մեծ խմբաբանակներն սկսեցին հաստատվել նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի գավառակում: Օգոստոսի 22-ին այստեղ այցելած «Մշակ»-ի «Մ.» ստորագրությամբ թղթակիցը գրում էր, թե շրջանի հազարավոր փախստականների անմիջական խնամքի ու հոգատարության անագին ծանրությունը բացառապես ընկած է տեղի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի ուսերին: «Երկու շաբաթվայ ընթացքում, գրում է հոդվածագիրը, կոմիտեի լիազորները, հազար ու մի նեղութիւններով, հազիւ կարողացան տեղատրել գաղթականներին 18 (իրականում՝ 17-Ա.Հ.) գիւղերում, ցուցակագրել և բաժանել առաջին նպաստը: ... Գաղթականները տեղատրվել են գիւղերում՝ մի տեղ շատ, միւս տեղը՝ քիչ...»²⁶:

1915թ. հուլիսի Փամբակում հաստատված գաղթականության ցուցակ²⁷

N	գյուղը	Ընտանիք	մարդ	N	գյուղը	Ընտանիք	մարդ
1.	Ղշլաղ	31	135	10	Ղալթախյի	39	234
2.	Սարմուսախլի	8	53	11.	Ավդիբեկ	36	217
3.	Հաջիդարա	6	56	12.	Աղբուլաղ	21	160

²³ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 203, 17 սեպտեմբերի, էջ 2:

²⁴ Նույն տեղում, N 204, 18 սեպտեմբերի, էջ 2-3:

²⁵ Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них. Тифлис, 1915, стр. 26.

²⁶ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 187, 26 օգոստոսի, էջ 3:

²⁷ «Մշակ»-ում հրապարակված այս աղյուսակը կազմվել է «Եղբայրական օգնության» Մեծ Ղարաքիլիսայի կոմիտեի տրամադրած վիճակագրական տվյալների հիման վրա (մանրամասն տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 187, 26 օգոստոսի, էջ 3):

4.	Դարբագ	9	87	13.	Ղարալ	37	217
5.	Բզովդալ	6	52	14.	Ղարաբոյա	13	61
6.	Յադուբլի	17	95	15.	Գյուլյոյխուշ	7	63
7.	Համամլու	76	401	16.	Մեծ Պարնի	62	433
8.	Նալբանդ	19	129	17.	Մեծ Ղարաքիլիսա	104	597
9.	Թափանլու	15	122				
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ					506	2972

Մինչև օգոստոսի վերջ Բուլանլըից Փամբակ անցան ևս 858 գաղթականներ: Հոկտեմբերի 1-ին այստեղ այցելած «Համբաւաբեր»-ի «Գաղթական» ստորագրությամբ թղթակցի հաշվումներով սրանցից 370-ը հաստատվել էր Համամլուում, 180-ը՝ Վարդնուում, 91-ը՝ Ղաչաղանում, 98-ը՝ Չոտուում, 53-ը՝ Սպիտակում, իսկ 62-ը՝ Չիկդամալում²⁸:

1915թ. օգոստոսին ռուսական զորամասերը վերագրավեցին հուլիսյան նահանգի հետևանքով կորցրած տարածքները, ինչը հնարավորություն տվեց տասնյակ հազարավոր արևմտահայերի վերադառնալու հայրենի օջախներ: Այս նոր տեղաշարժը, ըստ Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի, պիտի հնարավորություն տար ձմռան նախաշեմին զգալիորեն բեռնաթափելու գավառը գաղթականներից: Եվ իրոք, «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեի անցկացրած նոր ցուցակագրման համաձայն, Ալեքսանդրապոլում և գավառի 139 գյուղերում 1915թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ գաղթականների թիվը նվազել էր մինչև 22815 մարդ²⁹:

Սակայն, բեռնաթափումը կրեց միայն ժամանակավոր բնույթ: Երևանում և Էջմիածնում տեղավորված արևմտահայության շրջանում դեռևս հուլիսի վերջերից ծայր առած համաճարակային հիվանդությունների և ղրանցով պայմանավորված մահացության ահտելի մասշտաբների դեմ պայքարելու համար տեղի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի առաջարկությամբ որոշվեց գաղթականներին տեղափոխել նահանգի մյուս գավառներ: Որպես հետևանք՝ 1915թ. հոկտեմբերի 11-ին Ալեքսանդրապոլ թաղաքում և գավառի 139 գյուղերում գաղթականների թիվը կրկին հասավ 26000-ի³⁰, ինչը, ըստ «Մշակ»-ի թղթակցի հաշվումների, կազմում

²⁸ Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 1916, N 42, 16 հոկտեմբերի, էջ 1328:

²⁹ Ալեքսանդրապոլ թաղաքում և համանուն գավառում հաստատված արևմտահայ գաղթականության ցուցակը կազմվել է Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի կողմից՝ համաձայն Ամենայն Հայոց հայրապետ Գևորգ Ե-ի 24.11.1915թ. կարգադրության (տե՛ս 2ԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1287, թթ. 3-5): Ալեքսանդրապոլի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի տարեկան զեկույցը հրապարակվել է նաև մամուլում (տե՛ս 2որիզոն, Թիֆլիս, 1916, N 8, 14 յուլիսի, էջ 5):

³⁰ Краткие сведения о положении беженцев на Кавказе и оказанной им Союзом городов помощи за время с 20-го сентября по 1-ое ноября 1915г., вып. 2, Тифлис, 1915, стр. 12.

էր Երևանի նահանգում հաստատվածների ընդհանուր թվի 28%-ը³¹։ Համեմատության համար նշենք, որ եռուս ժամանակահատվածում Երևան քաղաքում և համա-
նուն գավառում գաղթականների թիվը կազմում էր 19800 մարդ, Էջմիածնի
գավառում՝ 16000 մարդ³²։

Հաջորդ երկու տասնօրյակների ընթացքում Երևանից Ալեքսանդրապոլի
գավառի Մահմուդջուղ, Տաշղալա, Մասլուխլի, Ղըրխ, Փօքր Ղարաքիլիսա, Արթիկ
և Քյաֆթառի գյուղեր տեղափոխվեցին Բուլանըղից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից
և Բասենից գաղթած ևս 1261 արևմտախայեր³³։ Իսկ արդեն ղեկտեմբերին, համա-
ձայն իշխան Ա.Մ. Արղուրյան-Երկայնաբագուկի, Քաղաքների միության կովկաս-
յան բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրի, գաղթականներով բնակեցվեցին
Ալեքսանդրապոլի գավառի բոլոր 186 գյուղերը։ Միայն Փամբակի 26 գյուղերում,
ըստ «Մշակ»-ի թղթակցի, տեղավորվել էր 4000 արևմտախայ³⁴։

Ցավոք, Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականությանը
վերաբերող վիճակագրական նյութի առատությունն արևելահայ մամուլի էջերում
ատկա է միայն 1915թ.։ 1916թ. սկսած՝ հաղորդումները դառնում են խիստ հազվա-
դեպ ու կցկտուր, ինչն էլ ավելի է բարդացնում նորեկների թվաքանակի և տեղա-
շարժի ուսումնասիրությունը։ Օրինակ, 1916թ. փետրվարի 14-ին «Կովկասի Հայոց
Բարեգործական Ընկերության» կողմից անցկացվեց ցուցակագրում, որի համա-
ձայն Ալեքսանդրապոլի գավառում կար 32000 գաղթական³⁵։ Չորս ամիս անց՝ հու-
նիսի 20-ին, ըստ տեղի թեմակալ առաջնորդ Արտակ վարդապետի՝ կաթողիկոսին
ներկայացրած հաշվետվության, սրանցից մնացել էր 19799-ը³⁶։ Թե ո՞րն էր գաղ-
թականների թվի նվազման պատճառը, և ի՞նչ ուղղությամբ էին նրանք հեռացել,
այսօր հայտնի չէ։ Ընդ որում այս անբացատրելի ու անտրամաբանական վիճակը
հատուկ է միայն Ալեքսանդրապոլի գավառին³⁷։ Նույն «Մշակ», «Հորիզոն», «Աշխա-
տանք» կամ «Համբաւաբեր» պարբերականներում կարելի է հանդիպել 1916-
1917թթ. թվագրված տասնյակ հաղորդումների Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի
գավառներում հաստատված փախստական-գաղթականների թվի, էթնոկոն-
ֆեսիոնալ կազմի կամ սոցիալական դրության մասին։ Ավելին, 1916թ.-ից 1917թ.
ընկած շրջանում «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերություն»-ը և «Եղբայրա-
կան օգնության» կոմիտեն մամուլում հրապարակեցին ամփոփ վիճակագրություն
պատերազմի սկսվելուց ի վեր Հայաստանի Արևելյան ու Արևմտյան հատվածնե-
րում ըստ առանձին գավառների ժողովրդագրական գործընթացների մասին։

³¹ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 229, 17 հոկտեմբերի, էջ 3։

³² Նույնը։

³³ Նույն տեղում, N 251, 12 նոյեմբերի, էջ 3։

³⁴ Նույն տեղում, N 271, 8 դեկտեմբերի, էջ 3։

³⁵ ՀԱԱ, ֆոնդ. 28, ցուցակ 1, գործ 429, թ. 1-7։

³⁶ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 10։

³⁷ Նույնն է իրավիճակը նաև Հայաստանի ազգային արխիվում։ Որբանոցների, գաղթակա-
նական հիվանդանոցների ու դպրոցների մասին հարյուրավոր փաստաթղթերի կողքին
մեկ-երկու կցկտուր հաղորդման կարելի է հանդիպել Ալեքսանդրապոլի գավառում 1916-
1917թթ. գաղթականության տեղաշարժի մասին։

1916թ. հուլիսին ռուսական զորքերը չորրորդ անգամ նահանջեցին:

Դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ շարժվող արևմտահայերի առաջին խմբերն այս անգամ հաստատվեցին Փամբակում: Եթե 1916թ. հունիսի 25-ի դրությամբ շրջանի 26 գյուղերում կար 3884 արևմտահայ (1133 կին, 941 տղամարդ, 1810 երեխա), ապա օգոստոսի 9-ին, ըստ «Աշխատանք»-ի թղթակցի, այդ թիվը հասավ 4475-ի³⁸: «Մշակ»-ի «Ականատես» ստորագրությամբ թղթակցի վկայությամբ «...եկողները Բուլանքի Համզաշէն, Կոդակ, Փրկաշեն գիւղերից և Վան քաղաքից էին,... ամենքն էլ տանջված ու թալանված. գլխատրապէս պատաւ կանայք, գառամեալ ծերեր և վտիտ մանուկներ, մինչդեռ տղամարդկանց թիւը հազիւ հասնում էր 10 %-ի»³⁹:

Օգոստոսին Ալեքսանդրապոլ և շրջակա գյուղեր հասան նաև 8000 սասունցիներ⁴⁰: «Մշակ»-ն իր 1916թ. նոյեմբերի 1-ի համարում հրապարակել է տեղի թեմակալ առաջնորդ և «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի նախագահ Արտակ վարդապետի կոչը ուղղված անհատ բարեգործներին ու հասարակական կազմակերպություններին. «Վկայում ենք,- նշված է ուղերձում,- որ օգոստոս ամսից Ալեքսանդրապոլի գաւառը եկած փախստականները, գլխատրապէս սասունցիներ... առանց չափազանցութեան բոլորովին մերկ են:... Կոչ ենք անում բոլոր հիմնարկութիւններին, որ վարում են փախստականական բարեգործական գործեր, բոլոր մասնաւոր բարեգործներին, աղերսելով օգնութեան հասնել պատերազմի խեղճ գոհերին և թոյլ չը տալ, որ գազանութիւններից ազատված նրանք մեռնեն մեր աչքերի առաջ»⁴¹:

Սասունցիների ներգաղթը շարունակվեց մինչև տարեվերջ: Վերջին 1370 սասունցիները, ըստ «Մշակ»-ի, Արևելյան Շիրակի գյուղերում հաստատվեցին դեկտեմբերին⁴²:

Արևելահայ մամուլը որևէ կերպ չի անդրադարձել ժողովրդագրական այն գործընթացներին, որոնք տեղի են ունեցել Ալեքսանդրապոլի գավառում 1917թ. ընթացքում: Բացառություն կարելի է համարել թերևս Մոսկվայում հրապարակվող «Армянский вестник» պարբերականը, որն իր մարտի 12-ի համարում, հղելով Բաքվի «Արեւ» օրաթերթին, հաղորդում է այստեղ 30000 գաղթականների գոյության մասին⁴³: Մեր խորին համոզմամբ՝ հաղորդումը թեև մոտ է իրականությանը⁴⁴, սակայն վերաբերում է 1916թ.-ին: «Արեւ»-ի 1917թ. հունվարի 1-ից մարտի

³⁸ Աշխատանք, Եր., 1916, N 17, 29 յունիսի, էջ 4:

³⁹ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 172, 7 օգոստոսի, էջ 2: Նույնը տե՛ս նաև Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 177, 13 օգոստոսի, էջ 2:

⁴⁰ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 244, 1 նոյեմբերի, էջ 3:

⁴¹ Նույնը:

⁴² Նույն տեղում, N 282, 18 դեկտեմբերի, էջ 3:

⁴³ Армянский вестник, Москва, 1917, год изд. 2, N 10-11, 12 марта, стр. 27-28. Դարբերականը թեև հղում է «Արեւ» օրաթերթին, սակայն չի նշում, թե որ համարից է վերցվել վիճակագրական տվյալը:

⁴⁴ Հայաստանի ազգային արխիվի «Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան» ֆոնդում մեզ հաջորդեց գտնել Ալեքսանդրապոլի գաղթականական գործերով զբաղվող հաստատությունների կողմից ընտրված պատգամավորներ Ս. Տեր-Գրիգորյանի և Մմբառ Բորոյանի

12-ի համարներում մենք Ալեքսանդրապոլի գավառից որևէ վիճակագրական տեղեկության չհանդիպեցինք:

1918թ. գարնանը տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Բրեստ-Լիտվսկի ամրոթալի պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից: Անդրկովկասյան Սեյմը, չճանաչելով հաշտության պայմանները, փորձեց Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում առանձին բանակցություններ վարել, սակայն հաջողության չհասավ, իսկ ապրիլի 1-ին սկսված թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը հաշված օրերի ընթացքում վերածվեց թուրքական զորքերի հաղթարշավի: Թուրքական հարձակումը հայության շրջանում կրկին խուճապ առաջացրեց՝ առիթ տալով նոր տեղաշարժի:

Փախստականների առաջին խմբերը Կարսի և Բաթումի շրջաններից Ալեքսանդրապոլ հասան մարտին⁴⁵, սակայն զանգվածային բնույթ գաղթն ընդունեց ապրիլի 12-ից հետո, երբ Սեյմի ապաշնորհության պատճառով Կարսը հանձնվեց թուրքերին: Տեղի շրջանային կոմիսար Չամոյանի՝ Անդրկովկասյան Սեյմ ուղարկած հեռագրի համաձայն՝ մինչև 1918թ. մայիսի 1-ը Կարս քաղաքից և համանուն շրջանից Ալեքսանդրապոլի գավառ կարող էին անցնել մոտ 200000 փախստականներ⁴⁶:

1918թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին երկրամասում ստեղծված քաոսային իրավիճակը հնարավորինս մանրամասն նկարագրվել է «Մշակ»-ում՝ շնորհիվ մշտական թղթակիցների Շարաֆյանի, Պապիկյանի, Մանդիկյանի, Ղազարյանի, Ատրպետի և այլոց քրտնաջան ու անձևուրաց աշխատանքի: «Փախստականների մի մասը, ով փրկել է իւր ունեցածքն ու անասունները, գրում էր թերթը, շարունակում է ճանապարհը դեպի Ղարաքիլիսա, Լոռի և նոյն իսկ Հիւս. Կովկաս: Մյուս մասը ցրվել է Ալեքսանդրապոլի գաւառի գիւղերը»⁴⁷: Անհատ բարեգործներին ու պետական հաստատություններին «Մշակ»-ը կոչ էր անում շտապ միջոցներ ձեռք առնելու գաղթականների այդ լավան ընդունելու, սնուկղով ապահովելու և տեղավորելու համար, որովհետև հասարակական այն կազմակերպությունները, որոնք վերջին տարիներին զբաղվել էին նմանօրինակ խնդիրներով, գաղթականների այսպիսի քանակին օգնել ի գորու չէին⁴⁸:

Թե ապրիլյան այս օրերին քանի՞ փախստական ընտանիք տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլի գավառ, և քանի՞ սը հետագայում այստեղ մնաց, հայտնի չէ: 1918թ. մայիսի 15-ին գավառի մեծ մասը զինակալվեց թուրքերի կողմից, որից

Գնորդ Ե կաթողիկոսին ներկայացրած հաշվետվությունը, ըստ որի 1917թ. սեպտեմբերի 20-ի դրությամբ գավառում, բացի որբանոցների սաներից, կար 25754 արևմտահայ, այդ թվում՝ 1-14 տարեկան 4231 երեխա և 963 ծեր (տե՛ս ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թ. 23-24):

⁴⁵ Մշակ, Թիֆլիս, 1918, N 69, 1 ապրիլի, էջ 2:

⁴⁶ Նույն տեղում, N 81, 17 ապրիլի, էջ 2:

⁴⁷ Նույն տեղում, N 82, 1 մայիսի, էջ 3:

⁴⁸ Նույնը:

հետո արևելահայ մամուլի էջերից իսպառ վերացան տեղեկություններն այստեղ հաստատված գաղթականության տեղաշարժի մասին:

Ամփոփելով աշխարհամարտի տարիներին արևելահայ մամուլում գաղթականության տեղաշարժի խնդրի լուսաբանման համառոտ քննությունը՝ եշենք հետևյալը. Ալեքսանդրապոլի գավառի կտրվածքով՝ վիճակագրական նյութի առատությունը հաստիկ է 1915թ.: 1916թ. ընթացքում հաղորդումները դառնում են հազվադեպ, իսկ 1917թ.՝ իսպառ վերանում: Կապված տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի կտրուկ փոփոխության հետ՝ վիճակագրական նյութի առատությամբ կարող էր աչքի ընկնել 1918թ., եթե մայիսին գավառի մեծ մասը չզինակալվեր թուրքերի կողմից:

ВОСТОЧНОАРМЯНСКАЯ ПРЕССА О БЕЖЕНЦАХ, ОБОСНОВАВШИХСЯ В АЛЕКСАДРАПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

____ Резюме ____

____ А. Айрапетян ____

Официальная информация и доклады, опубликованные в восточноармянской периодической печати, являются бесценным источником для глубокого анализа численности беженцев, их движения, этноконфессионального состава и социальной ситуации в годы Первой мировой войны. Освещение проблемы на страницах прессы в разные годы имело разные масштабы. Например, для Александропольского уезда обилие статистического материала характерно только для 1915г. Начиная с 1916г. сообщения становятся редкими, а с 1917г. они окончательно исчезают. В связи с резкой переменой стратегической ситуации в регионе, обилием статистической информации мог бы отличаться 1918г., но 15 мая 1918г. большая часть уезда была захвачена турками, после чего со страниц восточноармянской прессы полностью исчезла информация о движении поселившихся здесь беженцев.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոյի - պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ

Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն,

E-mail: armenian@mail.ru